

ТІЛ БІЛІМІ

Жазба тіл мен ауызша тілдің өзара кодталу сатылары

Қ.Б.Күдерінова

Қазақ тіл білімінде жазба тіл мен ауызша тілдің шекарасы ажыратылмағандықтан, лингвистиканың зерттеу нысаны ретінде жазба тілдің әліпбиі, графикасы, морфологиясы, лексикасы мен синтаксисі танылып келеді. Қазақ тілінің дыбыс құрамы болып әріптер, грамматикалық формалары болып жазба тілдегі тұлғалар, синтаксистік құрылымы ретінде көркем әдебиет стиліндегі үлгілі мәтіндердің (белгілі ақын-жазушылардың) синтаксисі, әдеби стильдегі лексикалық қор негізге алынып жүр. Осыдан барып ауызша тілдің сөйлегенде дәл қағаздағы тұрпатындай дыбыстау, жазба тілдің синтаксистік құрылысын қолдану дегенді қатеге (нормаға) санауға қақымыз болмайды.

Бүгінгі дәуірде әр тілде сөйлейтін адамның санасында нақты бір айтылым және естілім базасы қалыптасып келеді. Егер сөз сол базаға сәйкес келмесе, коммуникация мақсатына жетпейді. Мысалы, орыстілді адамның естілімі сөз ішіндегі бір буынның ерекше айтылуына, қазақтілді адамның естілімі сөз ішіндегі дыбыстардың үндесімділігіне, қытай, кәрістілділердің естілімі сөз тонына бағышталады. Осы естілім базасына сай келмеген сөзқолданыстар санадағы дыбыстық елеске ассоциация бермейді, сөз танылмайды: адам сөз мағынасын түсінбейді. Сол сияқты әр жазба тілдің графикалық, орфографиялық ерекшеліктеріне сай сол тілде жазатын, оқитын адамның санасында *көзшалым базасы* болады. Егер жазба мәтін сол базаға сәйкес келмесе, коммуникацияға кедергі келеді. Мысалы, *ағылшынжазулы* адамның көзшалымы сөзді сурет ретінде көруге, *қытайжазулы* адамның көзшалымы сөзді идеограмма ретінде көруге, ал орыс, *қазақжазулы* адамның көзшалымы сөзді әріп тіркесі ретінде көруге бағышталған. Егер көзшалым санадағы графикалық кодты тітіркендіретін реакцияны байқамаса, ассоциация туғызатын форманы жазбаса, не көрмесе, жазба коммуникация жүзеге аспайды. *Естілім мен көзшалым, айтылым мен жазылым* – екі басқа жүйенің процестері, ауызша тіл мен жазба тілдің категориялары.

Біз аузымыздан шыққан сөзді сол қалпы қағаз бетіне түсіре алмаймыз және жазылған сөзді сол қалпы ауызша түрде баяндап бере алмаймыз. Екі тілді өз адресаттарына жеткізетін коммуникация тәсілдері бар. Әр жүйе өз әдіс-тәсілін пайдаланып қана қарым-қатынасын жүргізе алады.

Қазақ жазуында түбір морфологиялық, қосымшалардың және кейбір мағынасы көмескі *қой/гой, гөрі/көрі* шылауларының және мағынасы күңгірт

деп танылатын түбір сөздердің фонетикалық принциппен жазылуы ауызша тіл мен жазба тіл арасын айыруға қиындық келтірді. Мектепте тілдің дыбыстық құрамы деп әріп таңбалары, тілдің грамматикалық құрылысы деп жазуда таңбаланатын қосымшалар түсіндірілді. Ауызша тілдің орфоэпиясы жазба тілдің фонетикасы толық оқытылғаннан кейін ғана 1-2 сағат көлеміне сыйдырылып түсіндірілді. Одан кейінгі уақыттың бәрінде қазақтілді адам санасында жазба тіл мен ауызша тіл арасы айқындалмай, жазба тілдің бірліктері басым сипат алды. Сондықтан қалай жазылса, солай оқитын, қалай естісе, солай жазатындар көбейді.

Біз ауызша тіл мен жазудың екі басқа код жүйесі екенін, сондықтан әр кодтың өз таңбалары мен тәсілдері болатынын мойындағанда ғана екі коммуникацияны өз мәнінде толық пайдалана аламыз. ауызша тіл мен жазба тілдің екі басқа “дүние” екенін көрсету мақсатында *кодталу, қайта кодталу, кодталу мүмкіндігі* деген мәселелерді қарастырудың қажеттілігі бар. “Существующие между ними структурно-функциональные различия в большой мере поддаются интерпретации в терминах “перекодирования” [1, с.4].

Біз проф. Ә.Жүнісбектің *айтылым және естілім құрағы* деген ұғымдарына сай *жазылым мен оқылым құрағы* терминдерін ұсына отырып, екі тілдің құрақтарын алмастыру арқылы ғана коммуникация жасау мүмкіндігі болатынын көрсеткіміз келеді.

Жазуды ауызша сөйленген сөзді кодтаушы, ал әліпбиді код-ашқыш, әріптерді код символдары деп алу, жазудың өз алдына дербес таңбалық жүйе, жеке тіл екенін білдіреді. Жазуды код түрі етіп алу ең бірінші, бейтаныс графикамен жазылған мәтінді оқу, бейтаныс алфавитті меңгеру барысында әріп таңбалардың мазмұндық мәнін көрсету үшін керек. Және, ең бастысы, адам санасындағы қарапайым түсініктен бастап, ұғымға дейінгі, ұғымнан сана, ішкі ойлау (тіл) сыртқы ойлау, сөйлеу, тілдік жүйеге дейінгі аралықтардың параллель жүйелер екенін білдіру үшін қажет. А.А.Реформатский жазба тілдегі азатжол, босаралық, босаралықсыз, көп нүкте, қос нүкте, әріптің астын сызып, не курсивпен беру, тырнақша ауызша тілге кодтауға келмейді және керісінше ауызша тілдегі интонацияның жазба тілдегі таңбасы жоқ, себебі мұнда өзара беттеспейтін, параллель жатқан екі жүйе бар деген [2, 215б.].

Таңбалардың жүйесі бір-біріне аударыла алатын болса, ол кодталу дегенді білдіреді. Сонда адам ойы таңба бола алмайды, өйткені оның екі жағы жоқ, тіл санадағы ойды өзіне кодтап, таңба бола алады. Ішкі тіл сыртқа ойын шығарғанда, ол сыртқы тілдің (белгілі бір тілдің біреуімен, мысалы, ағылшын тілі, қазақ тілі т.б.) таңбалар жүйесіне кодталады. Ол процестің күрделілігі сондай кейде ішкі, табиғи тілдің (тілдік сананың) таңбасын сыртқы тіл көбінесе дәл кодтай алмай жатады. Ал сыртқы тіл ауызша сөйлеуге кодталғанда ішкі тілді дәл бере алмай жатса, жазба тіл ауызша тілді толық кодтамай өзге таңбалар жүйесін құрайды.

Сонымен, ауызша тіл мен жазба тіл ойды сыртқа шығарудың екі түрлі код жүйесі болып табылады. Жалпы тіл білімінде жазу мен ауызша тілдің параллель жатқан екі код жүйесі екенін А.Макинтош, В.Хаас, Л.Ельмслев,

А.Мартине, А.Е.Кашеварова, Л.Заводовский сынды зерттеушілер айтты. А.Макинтош жазба тіл мен ауызша тіл бір-біріне қиыспайтын параллель жатқан жүйе және тіпті біреуінде бар дүние екіншісінде қайталанбайтын ерекшелігі бар параллель деді. В.Хаас жазу мен ауызша тіл арасын екі түрлі тіл арасы іспеттес қарау керек. Біреуінен екіншісіне аударма жасағанда барлық уақытта сәйкес түсе бермейді және кейде аударылмайды деді. Л.Ельмслев тілді семиотика деп, басқа семиотика сияқты ол да аударылады деді. А.Мартине, А.Е.Кашеварова, Л.Заводовский жазу код, ол шартты, конвенционалды жүйе оның қасында басқа код жоқ, тек тіл бар деді. Ф.В. Хаусхальдер жазба тілді ауызша тілге айналдыру ауызша тілді жазба тілге айналдыруға қарағанда оңай және ережелері аз болып шығатынын айтты (Мәліметтер Т.А.Амированың “К истории и теории графемики” атты кітабынан алынды). Л.В.Зиндер: “Жазу акустикалық сигналды оптикалық сигналға айналдыратын код түрі ” [3, 436.] деген. Ғалымдар егер жазу мен ауызша тіл бір десек, олар пайда болу мерзімі мен физиологиялық базасы жағынан өзгешеленеді, егер жазуды ауызша тілді сол қалпында қағазға түсіру құралы десек, жазу ауызша тілдің барлық қалтарыстарын қайталай алмайтыны және қайталауға көнбейтіні белгілі деді. Былайша айтқанда, адам санасында туған ұғым, түсінік, ой, пайымдаулар – барлығы бір мезгілде сол санадағы бейнесіндей сыртқа шығып, сөзге айнала алмайды, сөзге айналатындары сана мен тіл арасындағы “өткізгіш-сүзекіден” өткен, дәлірек айтқанда, өте алған, сөзге аударыла алған бейнелер болады. Сол сияқты ауызша тілден жазуға сатыланғанда сүзекі жоғарыдан тарыла бастайды. Ішкі сөйлеудегі жүйесіз құрылым қалыпқа түсіп, стандартталуы жазба тілде мықтап жүзеге асатыны сондықтан. Бір қарағанда ауызша сөйлеуді біраз меңгерген бала мектеп табалдырығын аттап, сауат ашқанда жазба тілде оңайлықпен игере қоймайды. Әріптерді дыбысқа айналдырып, буын құрай алмай, буынды сөзге “айналдыра алмай”, едәуір қиналады. Ал естіген сөзді әріптер арқылы құрастырып, таңбалауды сауатты түрде меңгеру ұзақ уақытқа созады. Сөзді буынға жіктеп, тұтас оқу қиындығы белгілі. Былайша айтқанда, өз тілінен басқа екінші тілді үйренудің қиындығы сияқты. Кезінде Х.Досмұхамедұлы “нағыз орыс көбіне жасында үй ішінде үйренген тілімен сөйлейді, оқыған түріктер орыстың әр дыбысын ішкөлде үйренген қалпымен айтады. Сондықтан орыс ішкөлде қатар оқыған орыс, қазақ балалары диктобке жазғанда қазақтар хатасыз жазады, орыстар хатамен жазады” [4, 1546.] деген болатын. Бұл ауызша тілді жасынан меңгерген бала сол тілдің жазуын меңгергенше екінші тілді үйренгендей болады, ол тілдің жазба формасын меңгеруге де көп уақыт керек болады дегені. Сондықтан да шет тілін тілдік ортасыз, кітап оқу және жазу арқылы үйреніп алдым деуге болады, бірақ тілдік ортаға түскенде жазу мен ауызша сөйлеу арасында сәйкеспейтін параллелдердің көптігіне көзің жетеді.

Жазуды меңгеру сауатты жазумен ғана шектелмейді. Онымен қоса ауызша сөйлеу мәнерін де жазба мәтінге лайық сөйлеу нормасына “айналдырып” үйрену керектігі шығады. Ауызекі тілде толымсыз, жақсыз, жалаң сөйлемдер, қарабайыр сөздермен, экспрессивті сөздермен, кинесикалық амал-тәсілдермен ойын жеткізіп, үйреніп калған бала жазба

мәтін арқылы ойын қалай берерін білмей қиналады. Жазба дәстүрді игеруге уақыт көп кетеді. Ауызша құрған ой жазба мәтінге “аударылып”, мәтін сөзге аударылып қана түсінікті болады. Бұның ең қарапайым мысалы ретінде бастауыш сыныпта оқитын баланың оқулықтардағы мәтінді қабылдай алмай үлкендерге түсіндіріп беруін сұрайтынын айтсақ та жеткілікті. Л.В.Щерба: “Кез келген мәтінді түсіну үшін алдымен оны сөйлеу тіліне аудару керек ” [5, 306.] деген.

Қазақ тіл білімінде әр тілдің өз нормасы мен жүйесі болатынын, сондықтан оларды бір-біріне айналдырып алып қолдану керектігін ең алғаш айтқан ғалым – профессор Р.Сыздық болады [6, 376.]. Ғалым жазба тіл мәтінін сол қалпы қайталамай, ауызша тіл тезіне салып оқуды қадағалайды.

Жалпы, жазба тілді ауызша тілдің тезіне салу, жазба тілді ауызша тілге кодтау дегеннің негізінде не жатыр? Кодталу мүмкіндігі немесе кодталынбау деген ұғымдар нені білдіреді? Біздіңше, бұл процестің теориялық та, практикалық та қажеттілігі болады. Теориялық маңызына екі тілдің форма не норма емес, екі түрлі семиотикалық жүйе екенін, әрқайсысының коммуникация жасауда өз әдіс-тәсілдері бар екенін пайымдау жатады. Ал практикалық маңызына жазба тілді жазба тілдің тезіне салып оқу немесе жазба тілдің тезіне салып құру, сөзді ауызша тілдің тезіне салып айту және ауызша тілдің тезінде қабылдау (есту) (нормасыздық деп танымау) жатады.

Сонымен, ауызша айтылған белгілі бір ақпарат (ол не хабар, не ой болуы мүмкін) жазба тілге қалай кодталады? Процесті түсіндіруді оңайлату үшін дыбысталған мәтінді мәтінге кодтау сатысын көрсетейік. Мұнда ауызша әңгімеленген оқиғаны тыңдап алып, қағазға түсіру процесі негізге алынады.

I кезекте ауызша айтылған ойдың жалпы мазмұны, оқиға не ақпараттың мәні екшеледі, яғни мәтіннің тілдік, грамматикалық ерекшеліктері, ақпарат жеткізудегі тілдік тәсілдері назардан тыс қалып, алдымен оқиғаның мазмұны туралы түсінік қалыптасады. II кезекте ауызша тілдің синтаксистік жүйесін жазба тілдің синтаксистік жүйесіне айналдыру тұрады. Адам миына келіп түскен ақпараттың оннан бірі ғана санаға қабылдануы мүмкін. Бірақ ол тілге кодталғанда ақпарат көлемі ұлғайып кетеді екен. Себебі оған ұғымдық жүйедегі ақпараттар қосылады, сондықтан адам ол информация туралы анығырақ біледі. Ауызша тілдегі осы ұлғайып баяндалған оқиға жазба тілге кодталғанда өзгеше синтаксистік құрылымға ие болады: вербалды емес құралдар вербалданады, сөйленімдегі жасырын мазмұн тілдік тәсіл арқылы эксплициттенеді, сөйлем құрылысы негізгі мағынаны нақтылауға ұйымдасады. Айтылымда сөйлеуші тура байланыстағы тыңдаушының қабылдау психикасы мен тезаурусына, перцепциялық қабілетіне сүйеніп, алдыңғы орынға маңызды информацияны алып, сөздің қалған бөлігін соған қызмет еткізсе, жазуда бұл сөйлем соңында жүреді. Просодикалық құралдардың күрделі жүйесі пайдаланылған ауызша тілдің мазмұны жазба тілдің тілдік тәсілдерге көшуіне тура келеді. Мысалы, *[ол гезде гайда-а-а-а]* Сіздің бұл пікіріңізбен / мен қосұла алма-а-айм, себебі бұл баяғы гезден, қазіргігез өзгеше, баяғы көшеге шығып, көрінген тастың үстіне шығып айғайлап, немесе жаңағы байбалам салатын уақыттан өттік. Қазіргі гезде

заң талаптарын, заңды түрде талап етіп, заңымыздың жүрмей жатқан жерлерін зерттей отырып /мына жер жүрмей отыр, мынадай жаңағы құқықтық базасы жетілмеген деген сияқты нақты мысалдар арқылы, нақты ұсұнұстар арқылы ғана қолымыз жетет. Бұрұңғыдай бос айғай бізге қазір ешқандай табыс әкеле қоймайды деп ойлайм. (Қазақ радиосы. Сұқбат.) деген сөйленімде қосыла алма-а-айм, айда-а-а-а, баяғы гезден, заң талаптарын, заңды түрде, заңымыздың жүрмей жатқан жерлерін, нақты мысалдар, нақты ұсұнұстар деген сөздер жоғары тонмен, басыңқы дикциямен айтылған, бұл сөйленімдегі негізгі айтайын деген ойдың акценттілігін танытқан. Алайда жазба тілде сөздің бұл прагматикасын беру мүмкіндігі болмайды.

Жалпы, қазақ тіл білімінің басқа деңгейлеріне қарғанда ауызша тілдің синтаксисі ғалымдар назарына көбірек ілінді. Ол көркем әдебиет тілін зерделеу, шығарма кейіпкерлерінің сомдалуын бажайлау, диалог сипатын анықтау сияқты әртүрлі мақсатта қарастырылды. Және әдеби тілге оппозиция құрайтын сөйлеу тілі ретінде зерттелді. Бұл бағытта профессор Р.Әміровтың “Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшелігі”, және “Қазақ әдеби тілінің мәселелері” атты авторлар ұжымының еңбектері бар. Алдыңғы еңбекте зерттеу материалы ретінде диалог мол ұшырасатын Б.Майлин шығармалары көбірек пайдаланылса, соңғы еңбекте жазба тілге тән үйірлі мүшелердің, қыстырма сөздердің, оңашаланған айқындауыштардың сипаты әңгіме болды. Біз құрмалас сөйлемдердің шоғыры тек жазба тілде көп екенін білеміз. Алайда жазылған мәтінге табан тірмей сөйленген шешендік сөздерде де құрмалас сөйлемдер кездесетінін көруге болады.

Сонымен, жазба тілдің бір ерекшелігі және қиындығы ойды сыртқа шығаруда, ақпарат беруде тілдік бірліктерді көп қолдану, содан барып, мәтіннің үлкен, сөйлемдердің ұзақ болып кетуі болып отыр. Бұл берілген ой немесе ақпараттың тез ұғынылуын қиындатады. Және уақытты алады. Сондықтан жазба тілдің осы кемшілігін жоятын амал-тәсілдер пайда болуы мүмкін бе? Соңғы уақытта графикалық кодты жетілдіру мақсатында жазуды қысқарту, аз таңбаға көп мағына сыйдыру, жазу уақытын үнемдеу, жазу биомеханикасы, буын арқылы жазу, стенографиялық жазу туралы мәселелер көтеріліп жүр. Сондай-ақ, интернет кеңістігінде хат жазысудың узуалды түрлері пайда бола бастады. Қалыпты нормадан ауытқыған жазу нормасы, жазудың телефон қызметінде жұмсалуды, ауызша тілге жақындауы, әсіресе ағылшын, француз жазуымен берілген ақпарат алмасуларында көп екен. Мысалы, француз тілінде 80%, ағылшын тілінде 70%, орыс тілінде 50%, кездеседі екен.

Сөйтіп, ауызша тіл синтаксистік құрылымын, жазба тілдің синтаксистік құрылымына көшіруде грамматикалық тәсілдердің жүйеленуі; сөйлем мүшелері байланысының жүйеленуі; басы артық, ақпарат бермейтін бірліктерді қысқарту процестері орын алады. II кезекте сөйлемді таңбалау үшін дыбысты әріпке айналдыру процесі жүреді. Ол үшін: I. 1) Дыбыстық құрақты әріп құрағына айналдыру, айтылған дыбыс түрленімінің негізгі реңкін тану – дыбысты фонемаға айналдыру, 2) фонеманың тілдік санадағы графикалық ассоциациясын – графемасын табу, 3) графеманың жазу

контексіне сай әріп түрін жазу (баспа, жазба әріп, бас әріп, кіші әріп, идеографиялық сипат), 4) сөйлемнің прагматикалық сипатына сай әріптің майлы, ашық, курсив, бояулы түрін табу. III кезекте ауызша тілдің лексикалық жүйесін жазба тілдің лексикалық жүйесіне кодтау. Проф. Т.Әміров ауызекі сөйлеу тілінің лексикасында өзгешелік барын айтқан. Ауызша тілдің мағыналық құрылымын түсінуге жағдай, тілдік орта, тілдесушілердің аялық білімі, танымы, ым-ишара, мимика, интонациясы мүмкіндік жасап, диалог ішіндегі әрбір лексема сөйлеушінің ұсынып отырған мағынасында (кейбір тілді дұрыс білмейтіндердің арасында болатын ерекше жағдайларда болмаса) ұғынылады, тыңдаушыға сол мағынасында жетеді. Сондықтан ауызша тілде сөздер тура мағынасында қосымша анықтауыштарсыз қолданылады. Ал жазба тілде әрбір жазылған сөз көбінесе өз бойындағы бүкіл мағыналық белгілерімен қоса ұғынылып отырады да, жазба тіл жайылма сөйлем, сабақтас құрмалас, аралас құрмалас сөйлемдерге ұласып кетеді. Ауызша тілдің сөздік қоры үнемі мағыналық жылжуда болады. Әр тілдік жағдаятта белгілі бір лексеманың бойына жаңа мағыналық реңк жамалуы мүмкін. Оны тілді тұтынушы да, сөйлеуші де байқамай қалуы ғажап емес. Және оның тілдік жүйеге айналуына да ұзақ мерзім керек болады. Бірақ бұл тұрғыдан жазба тілде лексикалық бірліктердің мағынасы тілдік бірліктің өзімен сәйкеседі де, екеуі бір бүтін болып, ауызша сөйлеу тіліне оппозиция болады.

Ауызша тілді жазба тілге айналдырудың лексикалық деңгейінде 1) денотат, сигнификаттардың жазба тілдегі атаулық нормаларын екшеу; 2) жаргондық сөзқолданыстарды әдеби сөз вариантына айналдыру; 3) жергілікті, қарапайым, ауызекі сөйлеу элементтерін әдеби тілдегі баламасына көшіру; 4) ауызша тілдегі қысқа аталымдарды жазба тілдің тіркесті толымды аталымына айналдыру (*біздің гимн - ҚР гимні*) процестері жүреді.

Ауызша тілде кенеттен пайда болатын формалар, жаңа сөздер мен қолданыстар жазба тілде редукциялануы немесе лексикалық нормаға сай берілуі мүмкін. Академик Л.В.Щерба стандарт құрылымнан, әдеби сөздерден ауытқыған сөздер мен құрылымдарды тыңдау керек, зерттеу керек, өйткені ол тілдің даму бағытын көрсетеді деген. Күнделікті өмірдегі ауызша сөйленістерден көптеген бейнормалықты көруге болады. Ол нормасыздық деп тауып отырғанымыздың көбі кейде жазба тіл үшін ғана болып шығады, ал ауызша тілдің сөйлеу нормасына сәйкес келеді. Оны тыңдаушы да, сөйлеуші де қате деп таппайды. Ондай жағдайлар, негізінен, ойды тезірек, асығыс сыртқа шығаруға ұмтылудан туындап жатады. Ауызша тіл спонтанды құбылыс, онда қарым қатынасты қарапайымдандыру, жеңіл, оңай ету жағы көбірек қарастырылады. Н.Хомский өлі тілдің ғана жазуынан құрылым табуға болады, ал тірі тіл жанды сөз, сондықтан тіл құрылымын табу қиын деген.

Не себептен жазба тіл әдеби норма элементтеріне сай болу керек. Өйткені жазба тіл ауызша тілдің элементтерімен сөйлесе, мәтіннің коммуникация жасау күші әлсірейді. Оны графикалық ассоциацияда қабылдайтын сана жазба тіл ретінде танымайды.

IV кезекте ауызша тілдің морфологиялық жүйесін жазба тілдің морфологиялық жүйесіне кодтау процесі жүреді.

1) ауызша тілде сөздер бір-бірімен семантикалық жағынан күшті байланыста болады. Вербалды емес коммуникация тәсілдері (мимика, жест, интонация, пауза, ситуация т.б.) сөздердің грамматикалық формасыз байланысуына түрткі болады. Сондықтан ауызша тіл вербалды емес тәсілмен берілген мазмұнды тілдік элементтермен бергенде сөздердің логикалық, семантикалық, жасырын байланысы жазба тілде вербалданады. Ол грамматикалық формалардың кеңінен қолданылуына, синекдохалық-метонимиялық қолданыстардың грамматикалануына бастайды (*Алматыда – Алматы қаласында, бізде – біздің елімізде, оларда – Қырғызстан жерінде*). Ауызша тілде әсіресе етіс формаларының, ілік септік пен табыс септік жалғауларының жалған қолдануын байқауға болады. Бірақ сөйленім сонда да коммуникантқа түсінікті болады. Алайда оны жазба тілге грамматикалық формаларсыз немесе жалған нормамен қолдану арқылы кодтау жазба тілдің мәтініне кедергі келтірері сөзсіз.

Сондай-ақ ауызша тіл жүйесінде жиі көрінетін формалардың дыбыстық варианттары (мысалы, көптіктің *-лар, -дар, -тар*, септіктің *-нұң, -нүн, -дүн, -түн*), қысқарған формалар [*барам*], [*бересаи*], [*кетчей*] ЖТ-да инвариант формаларға айналады. Проф. Р.Әміров жазба тілге қарағанда ауызша тілде септік жалғауы көп қолданылады деген тұжырым жасаған: *берілгендіктен – бергеннен соң, айтылғанмен – айтылса да*.

Сонымен, ауызша тілдің барлық деңгейлері жазба тілге кодталғаннан кейін, жазарман енді өзі құрған мәтінін оқып, қайта өзіне қабылдау сатысына келеді. Өйткені қайта оқу жазарманның мәтінді жазба тілдің тезіне салып қабылдауына, графикалық мәтіннің орналасуынан бастап, азатжол, тыныс белгі, қаріп түрлері, әріп таңбаларына дейін, енді оқырман “рөлінде” жазба тілдің жүйесімен қабылдауына мүмкіндік береді. Бұл – жазба жүйеде ақпараттың дәл жетуін қалайтын жазарман позициясын ескеруден шығатын соңғы акт. Ол стильдік өңдеу, редакторлау, толықтыру, жөндеу жұмыстары дегенге саяды. Стилистика деген ойдың жазба түрде автордан оқырманға тез, дәл, нақты жету жолдарын қарастыратын ғылым.

Сонымен, бұл ауызекі сөз $\Rightarrow$ АТ $\Rightarrow$ ЖС $\Rightarrow$ ЖТ бағытындағы кодталу сатылары болып табылады. Көрсетілген процесті сауатты адамның барлығы жақсы меңгере бермейді. Мұнда жазба тілдің нормасын меңгерген жазу шеберлігі қажет. Бұл деңгейдегілердің санасында ауызша тілге қарағанда жазба тіл жүйесі басым орналасады.

Енді жазба тілдің ауызша тілге кодталу сатыларын көрсетейік.

I. Мәтінді оқу. Ол екі түрлі болуы мүмкін: 1) Көзбен қармап көру арқылы графикалық контексте түсіну, яғни іштей оқу. 2) Дауыстап оқу. Мұнда әріп санадағы графема-фонема жүйесімен ассоциацияланып, сыртқа дыбыс реңктері болып шығады. Әріп дыбысқа айналады.

II кезекте жазба тіл жүйесінде берілген ойдың мазмұндық жағы екшеледі. Оқырман санасында ақпараттың негізгі мәні түсінік ретінде қалыптасады. Түсінік ойлау және пайымдау арқылы тілдік санаға елес болып түседі.

III кезекте осы ой мен пайымдау көрінісін сыртқа ауызша тіл жүйесі мен тәсілдері, бірліктері арқылы шығару тұрады. Яғни жазба тілдің графемдік жүйесі ауызша тілдің дыбыстық жүйесіне, жазба тілдің синтаксистік, морфемдік, лексикалық деңгейі ауызша тілдің өзіндік деңгейлері тәсілдеріне кодталады. Мәтіндегі мазмұн сөзге әсерлі, дәл, нақты болып кодталу прагматикасы қарастырылады.

IV кезекте ауызша тіл жүйесімен дыбыстық тілге кодтау орын алады. Ол екі түрлі болуы мүмкін: еркін және жазба тіл құрсауында баяндау. Біріншісінде ауызекі сөйлеу элементтері көп, синтаксистік құрылым нормаға сай емес, тосын құрылымдар болады, бірақ сөйленім аудиториясына түсінікті келеді. Екіншісінде, жазба тіл жүйесі сақталады, жазба тілдің синтаксистік құрылымында баяндау лексикалық, морфемдік деңгейін ауызша тілге кодтамау жаттанды әсер қалдырады: ақпарат әсер етпейді. Өйткені, әріп фонема арқылы танылып, дыбыс қорына айналғанмен, яғни ауызша тілдің орфоэпиялық нормасы сақталғанмен, жазба тілдің басқа деңгейлері ауызша тілдің тезіне салынған жоқ.

Сондықтан, әр тілдің өз жүйесі мен бірліктерінде, нормасы мен заңдылықтарында берілмеген ой адресатына жетпейді. Ауызша тілде – дыбыс, дыбыс тіркесі үндесім, үйлесім заңы, тон, екпін, интонация, мимика, кідіріс, логикалық екпін; жазба тілде – әріп, бас әріп, кіші әріп, азатжол, босаралықсыз, босаралық, қосаралық, тыныс белгілер графикалық, орфографиялық, орфоэпиялық ережелер әр жүйенің өзіндік коммуникация тәсілдері мен бірліктерін көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Амирова Т.А. Общелингвистические основания графемики: автореф. ... докт.фил.наук., 1981.-47 с.
2. Реформатский А.А. О перекодировании и трансформации коммуникативных систем // Исследования по структурной типологии, М, 1963. –277 с.
3. Зиндер Л.В. Очерк общей теории письма. Л.: Наука, 1987. –111 с.
4. Досмұхамедұлы Х. Қазақ қырғыз тілініңдегі сингармонизм заңы. Таңдамалы. Алматы:Ана тілі, 1998.-384 б.
5. Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. М., 1957.- 189 с.
6. Сыздықова Р. Орфоэпиялық нормалар жайлы // өрелі өнер. Алматы:Ғылым, 1976.– 144 б.

Özet

Makalede yazı ve konuşma dillerinin farklılık ve kodlaşma etapları söz konusudur.

Resume

There are about writing and about language structure in the article.

Резюме

В статье рассматриваются такие понятия, как письменный язык и структура языка.